

Jødiske integreringshistorier: Hvilke erfaringer gjorde jødiske innvandrere seg i et land med lite ikke-skandinavisk innvandring?

Kristine Bjørndal-Lien

Høsten 2021 gikk det en debatt i norske aviser om hvordan læreverk i videregående skole omtaler jøder og norsk-jødisk historie. Hovedfunnet til Vårt Land, som gjennomgikk tre lærebøker i historiefaget, var at jøder nærmest utelukkende omtales i forbindelse med forfølgelser og 2. verdenskrig.¹ Jødernes historie som minoritet i Norge og Europa behandles i særdeles liten grad, samtidig som flere andre folkegrupper er tilegnet egne kapitler, viser avisens undersøkelser. Et av poengene som kom opp i debatten er at innvandring til Norge ofte fremstilles som et fenomen som begynte i 1960-årene. Dermed overses jøder og andre nasjonale minoriteter – og deres erfaringer. Men jødisk innvandring til Norge kan spores tilbake til siste halvdel av 1800-tallet, og skjøt særlig fart etter 1880, da innvandringen fra Øst-Europa økte. I den grad jødisk innvandrings- og integreringshistorie er kjent i Norge i dag, er den kjent som en suksesshistorie. Men hvordan foregikk integreringsprosessen? *Hvilke erfaringer gjorde jødiske innvandrere seg i et land med svært lite ikke-skandinavisk innvandring?* I denne artikkelen vil jeg se nærmere på hvordan innvandrerne fant seg til rette i sitt nye hjemland, med særlig vekt på tre områder: forventninger til ekteskap, opprettholdelse og tilpasning av høytider og tradisjoner og møter med arbeidslivet.

Om kildene

Perioden fra rundt 1900 til ca. 1940 står i sentrum i denne artikkelen. For å belyse de tre områdene nevnt over, har jeg benyttet utdrag fra de jødiske månedsbladene *Israeliten* (kom ut mellom 1911 og 1927) og *Hatikwoh* (1929-1939), og intervjuer fra dokumentasjonsprosjektet *Norsk-jødisk dokumentasjon*, som forvaltes av Norsk folkemuseum. Prosjektets hovedmål var å dokumentere jødisk innvandring og historie i Norge. Innsamlingen består av livsløpsintervjuer med 52 informanter, foretatt mellom 2000 og 2003. Informantene er kvinner og menn født i Norge mellom 1905 og 1935. Jeg har benyttet utdrag fra tolv av intervjuene i denne artikkelen.

Assimilering eller akkulturasjon?

¹ Se Vårt Land 15.09.2021 og 23.09.2021

I denne artikkelen er jeg opptatt av å undersøke tilpasningsprosessen til majoritetssamfunnet som innvandrerne gjennomgikk «nedenfra». Assimilering som begrep indikerer tap av etnisk og/eller religiøs identitet. I tysk historie, skriver Marion A. Kaplan, referer begrepet kun til en liten gruppe av bevisste og «tyskifiserte» jøder som levde avstengt fra alt som hadde med det jødiske å gjøre, og som utelukkende søkte relasjoner med kristne eller andre jøder som var som dem selv. Kaplan kritiserer begrepet for å ikke ta hensyn til emosjonelle eller atferdsmessige faktorer. Det var for eksempel mange tyske jøder som flagget sin tyskhets, samtidig som bestemte religiøse praksiser ble modernisert, forlatt eller privatisert. Likevel var de uvillige til å oppgi sin *identitet* som jøder. Dette tror jeg også var tilfelle for mange norske jøder. Begrepet «akkulturasjon» kan benyttes for å skissere et mer nyansert bilde. Akkulturasjon sikter til at en minoritet gjennom vedvarende kontakt adopterer mange av skikkene eller de kulturelle mønstrene som majoriteten i et samfunn innehar, og samtidig føler et engasjement eller en forpliktelse til å opprettholde egne etniske og/eller religiøse særegenheter.²

Bekymringer for «assimilerte ekteskap»

I 1931 trykket *Hatikwoh* en artikkel hvor en ukjent forfatter frarådet enhver jøde og jødinne å inngå ekteskap med ikke-jøder. Om én av partene i ekteskapet konverterte til den andres religion, eller man valgte å leve sammen med ulike religionstilhørigheter, ville livet bli vanskelig: «Jeg vil gå videre, og tenker mig at der kommer barn til verden. Disse må jo selvfølgelig ha en religion, men i hvilken religion skal de opdrages? Det vil da sikkert opstå en tvist mellom foreldrene - - og tenk Dem nøie om - - hvilken hjertesorg vil det ikke bli for den tapende part?».³

Flere av innleggene i de jødiske månedsbladene omtalte «assimilerte ekteskap», og ble gjerne formulert som advarsler til leserne. Intervjuene viser imidlertid at unge jøder hadde ulike erfaringer, og at det var forskjeller mellom generasjonene når det gjaldt giftemål. Når informantene snakker om sine foreldre eller besteforeldres ekteskap, kommer det frem at giftemålene gjerne var arrangerte, ofte mellom kusine og fetter. En av informantene forteller at moren, som kom til Norge som 18-åring i 1906, reiste tilbake Litauen for å finne en ektemann. En annen informant forteller at moren valgte sin ektemann blant annet på grunn av

² Kaplan, Marion A. (2002). *Tradition and Transition. The Acculturation, Assimilation and Integration of Jews in Imperial Germany*. I kopisamlingen *Fra opplysningstiden til holocaust. Jøder, antisemittisme og rasisme i det moderne Europa*. Oslo: Universitetet i Oslo

³ Hatikwoh juni 1931

hans yrkesbakgrunn: Faren var *ordentlig faglært*, som var noe helt annet enn omførselshandlerne som dro på landet med sekken på ryggen.⁴

Når informantene snakker om da *de selv* skulle finne en partner, har de fleste en tydelig tanke om hvem det var akseptert at de giftet seg med og ikke. Når intervjuer spør om hun selv kunne giftet seg med en ikke-jøde, svarer en:

Hadde jeg ikke fått lov til. Ikke snakk om. Altså, der gikk grensen så absolutt altså. Vi fikk lov å gå på dansemoro og være sammen med ikke-jødiske så mye vi ville, men da det kom til ekteskap skulle vi vær så god gifte oss med en jøde. Jeg husker min søster [navn], som var en villstyring, og hun gikk jo alltid sine egne veier, når det kom til ekteskap så giftet hun seg med [navn] altså, så det ble en jøde til slutt.⁵

Som tredje generasjon norsk jøde, var det altså forventet at søsteren skulle gifte seg med en jøde. Det gjorde også informanten selv. Intervjuene viser også at det skjedde en utvikling mellom generasjonene. Flere av informantene sier at de selv ikke kunne tenkt seg å gifte seg med en som ikke var jødisk, men at de ikke har hatt noen problemer med at deres barn gjorde det.

Var det slik at mange giftet seg med ikke-jøder? Registreringen av norske jøder etter kunngjøringen om stempling av jøders legitimasjonsbevis i 1942, kan gi en pekepinn på det. Historiker Bjarte Bruland har gjort en gjennomgang og kommet frem til at om lag ti prosent av den jødiske befolkningen var gift med ikke-jøder. Tallene fra 1942 forteller imidlertid ikke noe om utviklingen, for eksempel om det var flere i yngre generasjoner som giftet seg utenfor det jødiske miljøet. Ifølge Bruland er et tall på ca. ti prosent et tegn på assimilering. Men Bruland peker også på at assimileringsgraden var lav i forhold til i andre steder. I København ble for eksempel halvparten av ekteskapene inngått med en av ikke-jødisk opphav.⁶

Noe av forklaringen på at en del giftet seg ikke-jødisk kan ligge i at den jødiske befolkningen, og dermed ekteskapsmarkedet, var lite. Noen fant partnere i Sverige og i Danmark. *Skandinavisk ungdomstreff for jøder* hadde som formål å utvide ekteskapsmarkedet, og det hendte at jøder fra andre land annonserte i norske aviser at de søkte «judinnar» eller «en god ektemand av samme tro» til ekteskap. Vi kan heller ikke se minoriteten separat fra det samfunnet de var en del av. Religionens plass i samfunnet, ikke

⁴ NFAV.006.023

⁵ NFAV.006.024

⁶ Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyer forlag

minst kirkens rolle som autoritet, ble utfordret i denne perioden, gjennom tidens sekulariserings- og moderniseringsprosesser. Gjennombruddet av moderne vitenskap, religionskritikk og dreininger innenfor samtidslitteraturen på slutten av 1880-årene og frem mot 1940 utfordret kristendommens hegemoniske posisjon.⁷ Dette må også ha påvirket den jødiske befolkningens syn på religion. Dessuten, at barna gikk på norsk skole og både kvinner og menn med årene ble mer representert på arbeidsmarkedet, medførte økt kontakt med storsamfunnet.

Et annet spørsmål her er om «blandede ekteskap» nødvendigvis medførte såkalte «assimilerte ekteskap», slik det ble varslet om. Én informant hvis far var jødisk og mor ikke var det, forteller om hvordan det var for henne å vokse opp:

[...] mamma og pappa hadde bestemt liksom at vi kunne bestemme selv, og de hadde snakket med en rabbiner når vi vokste opp da, hvilken religion vi skulle ta. Så han. Så liksom, til den jødiske påske er det jo sånn at man skal liksom egentlig helst ha et eget bestikk og tallerkener og kopper og slike ting, og du skal spise matza i syv dager, dette usyrede brødet. Og det holdt han og hadde sitt eget, sitt eget service. Men det var aldri noen konflikter om det. Det var liksom, det gjorde han. Det var alltid respekt altså.⁸

Her ser vi et eksempel på at de jødiske tradisjonene ikke forsvant, men at de snarere ble tilpasset og at barna med tiden skulle få velge selv hva de ville ta med seg videre. Informanten forteller at hun og faren var hos andre jødiske familier og venner under høytidene. De bodde i Tromsø, hvor det nok var mer vanlig å ha en ikke-jødisk ektefelle enn i hovedstaden. Informanten var ikke døpt, men ble døpt under krigen. Hun tok imidlertid sin jødiske identitet tilbake etter krigen, og konverterte i voksenalder til jødedommen.

Opprettholdelse og tilpasning av høytider og tradisjoner

En stor del av jødiske tradisjoner praktiseres i hjemmet. Det er for eksempel her store deler av feiringen av shabbat, pesach og chanuka finner sted, samt praktiseringen av spisereglene. Hjemmet var og er for mange derfor en sentral arena for å ivareta en jødisk identitet. I de jødiske tidsskriftene i mellomkrigstiden ble det ved flere anledninger uttrykt bekymring for forholdene i hjemmene. I forbindelse med chanuka i 1929 skrev en ukjent forfatter at viljen til

⁷ Sødal, H. K. (2021). *Norsk kristendomshistorie 1800-2020. Fra selvsagt tro til mangfold*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk

⁸ NFAV.006-021

den «[...] jødiske opdragelse mangler». Også de steder hvor det fantes jødiske «[...] undervisningsanstalter, for[e]trekker foreldrene pianoundervisning fremfor undervisning i jødiske ting.»⁹ Skribenten var videre bekymret for at det i de senere år hadde trengt seg inn en skikk for å holde juletre og tenne julelys i de jødiske hjem. I intervjuene med jødiske nordmenn finnes eksempler på hvordan integreringsprosessen førte med seg nye innslag i de jødiske tradisjonene. I et av intervjuene for informanten spørsmål om de feiret både jul og chanuka da personen var ung. Hun, som er født i 1914, svarer:

[...] men vi har jo, gjorde jo sånn at vi feiret chanukka, men ikke sånn, at sånn man egentlig skulle feiret chanukka. Men vi har her i huset, har vi en tradisjon som vi har hatt i alle år, ikke alle år da, men, veldig mange år siden mine barn var små. Og jeg, jeg følger opp det, og det er at den siste søndagen har det vært, før jul, har vi hatt pakkeutdeling her.¹⁰

I kontrast til bekymringen som ble ytret i *Hatikwoh*, blir «nye» innslag i tradisjonene av flere av informantene sett på som noe positivt. Pesach og shabbat går igjen i intervjuene som de av hjemmets høytider som informantene husker best. Mange av beskrivelsene av hvordan disse høytidene ble feiret viser at man ikke nødvendigvis utviklet nye tradisjoner knyttet til alle høytidene – noe forble slik det «alltid» hadde vært.

I april 1929 kunne man imidlertid lese i *Hatikwoh* om pesach-feiringen: «Herhjemme ser [v]i med glede at påske og pesach ikke faller sammen. I år benyttet en mengde av våre trofeller anledningen til å reise utenbys, eller på fjellet, hvilket man ikke har anledning til når denne vårfest feires samtidig av de kristne som av jødene.»¹¹ Utsagnet illustrerer at feiringen, når muligheten var der, kunne få en ny dimensjon, ved at man reiste på ferie – slik også andre nordmenn gjorde i forbindelse med feiringen av den kristne påsken.

Mer uheldig var det for fotballspilleren Israel Krupp, som i april 1930 skulle spille mesterskap, men som måtte melde avbud fordi mesterskapet falt på samme tidspunkt som pesach. Maten som ble servert under turneringen var uforenlig med pesach-feiringens mattradisjoner. Likevel ble han overtalt til å spille, mot at han fikk ta med sin egen kost; «Disse 8 dagene har selvsamme gutt spist kjeks, smør, kjøtt, og som drikke kun det klare vann! [...] men han var like rund og blid for det, og på banen var han en av de bedre, om ikke

⁹ Hatikwoh januar 1929

¹⁰ NFAV.006-001

¹¹ Hatikwoh april 1929

den beste av oss». ¹² For Krupp trumfet pesach mesterskap, men så viser også denne hendelsen at det fantes løsninger for den som ønsket det.

Eksemplene over peker mot at den jødiske identiteten var dynamisk: At den endret seg i takt med skiftende sosiale kontekster, og over tid. Mens disse nye skikkene av noen i samtiden ble ansett som tegn på assimilering, viser eksemplene hvordan mange jødiske nordmenn balanserte mellom kulturelt vedlikehold og kontakt med samfunnet rundt seg. Konkret sett dreide dette seg om å «føye til» nye tradisjoner til de eksisterende tradisjonene enten det var å dra på fjellet under pesach, ha gaveutdeling til chanuka, eller ta med egen mat på fotballcup. Det er imidlertid ingen bevis som indikerer at folk følte seg mindre «jødiske» bare fordi de praktiserte en modernisert versjon av religionen. De akkulturerer religionen og kulturen, men lot seg ikke assimilere.

Møter med arbeidslivet: balansegang

Over to tredjedeler av sysselsatte jøder som innvandret til Norge før 1900 arbeidet innenfor varehandelen. ¹³ Mange startet som såkalte omførselshandlere, omreisende selgere (som oftest menn) med varene på ryggen. Med tiden ble den omreisende virksomheten for mange byttet ut med forretninger på faste adresser: koloniale eller butikker innen klesbransjen. En av utfordringene som kunne oppstå var å tilpasse driften av forretningene slik at de både ivaretok den jødiske kalenderens rytme og samtidig møtte behovene til kundene. Den ukentlige shabbatsfeiringen innebar tradisjonelt å legge ned arbeidet, og var kanskje mest utfordrende å overholde. En informant forteller om hvordan hans far innrettet forretningsdriften til shabbaten:

[...] om vinteren så kunne, så begynner *sabbaten* klokka 3, og om sommeren så begynte den kanskje klokka 7, halv 8. Det avhenger av solen, eller solnedgang det. Og det, det er ganske moro, men den gangen så hadde vi butikken oppe til klokka 7. Og hvis *sabbaten* i vinterhalvåret slutta klokka 5, så åpna faren min fra 5 til 7. ¹⁴

¹² Hatikwoh april 1930

¹³ Gjernes, Marta (2007). *Jødar i Kristiania. Dei fyrste innvandrane si geografiske og sosioøkonomiske plassering i samfunnet frå 1851 til 1942*. Oslo: HL-senterets skriftserie nr. 2

¹⁴ NFAV.006-003

Men å holde virksomheten stengt lørdag i tillegg til søndag, kunne også by på økonomiske utfordringer og tap av inntekt. Jeg har funnet to jødisk-eide virksomheter som i 1920-årene annonserte at de enten var lukket eller hadde innskrenkede åpningstider fredag og lørdag. Begge virksomheter holdt til i Calmeyers gate – samme gate som en av datidens to synagoger i Oslo holdt til mellom 1921 til 1942. Kanskje var det slett ikke tilfeldig at de forretningene som holdt til i samme gate som synagogen, nettopp fulgte shabbaten mer til punkt og prikke enn andre.

J. Magnus Eftf., som lå på hjørnet av Osterhaus' gate – den gata i Christiania hvor det rundt 1900 bodde flest jødiske familier – ble drevet av Gertrud Magnus (f. 1904). Hun bodde også i etasjen over kolonialen, noe som muliggjorde at folk kunne handle også utenfor åpningstidene.¹⁵ *Calmeyergadens Manufakturhandel* ble åpnet i 1898 av Salomon David Selikowitz. Sønnen til innehaveren forteller: «Så min far var veldig ortodoks, han var den eneste som hadde forretningen stengt på *sabbaten*».¹⁶ Om han ikke var den eneste, så kan dette sitatet tyde på at han var en av få.

I 1930-årene annonserte imidlertid Gertruds kolonialforretning at de nå holdt åpent på lørdager. Denne eksplisitte markeringen av at åpningstidene ble endret kan fortelle om økende grad av tilpasning. Samtidig var 1930-årene harde for mange rent økonomisk, så det å holde åpent lørdager kan også tenkes å ha vært et nødvendig og pragmatisk valg for å holde hodet over vann. Også en annen informant forteller at det var de som hadde økonomi til det eller arbeidet innenfor andre bransjer som kunne ta fri på shabbaten:

Åja, det hendte at far gikk [til synagogen], men ikke hver lørdag. Du vet den gangen så jobbet man jo på lørdager. Han [pappa] jobbet også. Det var ikke sånn, å ta seg fri. De som gjorde det, det var folk som kunne gjøre det, men ellers. Det var mange som ikke kunne ta seg fri på lørdager.¹⁷

Calmeyergatens Manufakturhandel var en forretningene i Oslo med mange ansatte jøder. Selikowitz ble beskrevet som en mann med stort sosialt engasjement. Kanskje hadde han tatt med seg dette engasjementet fra shtetlen? Han hadde nemlig innvandret fra shtetlen Seda i Litauen. Sønnen forteller:

¹⁵ Reisegg, Ø. (2016), *Oslo under krigen*. Oslo: Pegasus Forlag A/S

¹⁶ NFAV.006-003

¹⁷ NFAV.006-017

[...] faren min hadde en stor butikk, en sånn med klesvarer og skotøy, og vi, og som sagt, han hadde masse mennesker som var ansatt der, ca. 20 mennesker, tenker jeg. Ikke, men altså det var masse jøder da, som ikke hadde noen ting å gjøre, som fikk, jobba der hos min far [...] ¹⁸

Mens mange jødiske butikkeiere sørget for å ansette sine trosfeller, var det ikke alle som arbeidet i jødisk-eide forretninger. Samtidig viser noen av intervjuene at det å få jobb hos ikke-jøder, ikke alltid var like enkelt. En informant forteller at det å få utenfor det jødiske miljøet ikke var lett, og at hun visste nøyaktig hvilke to forretninger i Oslo som ansatte jøder. ¹⁹ Å komme inn på arbeidsmarkedet kunne med andre ord være utfordrende. En annen informant forteller om hindringer som gjorde det vanskelig for ham:

Ja, så var det da å gå på jakt etter jobb, og det var jo sånn at hvis du hadde et utenlandsk klingende navn, så måtte du jo være bedre skikket enn ikke-jøder da. Du måtte ha bedre karakterer fra skolen, og du måtte være større og sterkere enn de andre som søkte tilsvarende jobb, og de jobbene du ble tilbudt var jo som regel viserguttjobber. ²⁰

Denne informanten var født og oppvokst i Oslo. Han omtaler ikke direkte sin jødiske bakgrunn som hovedårsaken til at det kunne være vanskelig å finne arbeid, men at et *utenlandsk klingende navn* i kombinasjon med at man måtte vise seg bedre skikket enn andre, gjorde det vanskelig.

Oppsummerende betraktninger

Både de jødiske månedsmagasinene og intervjuene gir et innsyn i mangfoldet av erfaringer i den jødiske befolkningen i Norge i første halvdel av 1900-tallet. Mye tyder på at forventningene til valg av ektefelle endret seg over tid. Den jødiske identiteten var dynamisk – mens det ble varslet om assimilering, viser mange av intervjuene hvordan de akkultureerte høytidene og tradisjonene. Flere snakker om at det var på jobb jakt de møtte størst utfordringer – det var jo også på denne arenaen man i størst grad hadde omgang med storsamfunnet, og fikk kjenne på holdninger som kunne eksistere blant deres ikke-jødiske landsmenn.

¹⁸ NFAV.006-003

¹⁹ NFAV.006-014

²⁰ NFAV.006-009

Det er interessant å observere at holdninger som møtte den jødiske gruppen på arbeidsmarkedet da, også er holdninger som nyere innvandrergupper møter i dag. For eksempel har studier vist at et navn med utenlandsk klang er en faktor som medfører mindre sjans for å få jobbintervju. Dermed har mange av erfaringene som personer med jødisk bakgrunn har gjort seg relevans også i dagens samfunn, og dagens kompetansemål i religion og etikk gir rom for å løfte frem disse perspektivene.

Avslutningsvis er det uunngåelig å komme inn på nazismens og holocausts betydning for det å leve et jødisk liv. En lærdom av å lytte til intervjuene er at holocaust ikke bare utraderte 773 menneskeliv. Folkemordet satte også kulturen, det særegne jødiske livet som var bygget opp i Norge, under sterkt press. For mange overlevende ble holocaust et brudd med livet slik det hadde vært – blant annet når det gjaldt praktiseringen av tradisjoner og spiseregler. Det er fristende å spørre hvordan den norsk-jødiske identiteten ville sett ut *i dag*, hadde det ikke vært for folkemordet.

Om meg:

Kristine Bjørndal-Lien, museumspedagog og formidler ved Jødisk Museum i Oslo. Hun arbeider med prosjektet *Reiser – historier om jødisk innvandring og integrering i Norge*, hvis formål er å formidle kunnskap om den jødiske innvandrings- og integreringshistorien.

Artikkelen er et resultat av dette prosjektet.

E-post: kristine@jodiskmuseumoslo.no